

Rontás van a szövegen?

A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben¹*Bevezetés*

Az alábbi tanulmány a boszorkányperes tanúvallomások² rögzítésének, lejegyzésének folyamatát kívánja vizsgálni a kéziratokon megfigyelhető javítások, módosítások rendszerszerű elemzésével. A kutatás jelenlegi stádiumában az mutatkozott célravezetőnek, hogy egy 1740-ből származó tanúkihallgatási jegyzőkönyv két kéziratot változatának részletes összehasonlításából, azaz a lejegyzői³ gyakorlatból próbáljak következtetni elvekre, stratégiákra⁴ (néhány további kéziratot is bevonva a vizsgálatba). Az elemzés során az alábbi kérdésekre kerestem választ: kinek a nyelvhasználata jelenik meg az egyes szövegekben (a tanúké vagy az aktuális lejegyzőé)? Milyen információkat, tartalmakat tartottak fontosnak a lejegyzők megartani a tanúk szóbeli beszámolóiból, és vajon a megőrzés igénye kiterjedt-e

1 A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló, K 116 217 számú NKFI/OTKA munkálat anyagait felhasználva, az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Program 2017/2018. támogatásával készült.

2 A változatos szóhasználat miatt – *boszorkányper, perszöveg, tanúvallomás* – tág meghatározásból érdemes kiindulni: szóbeli beszámoló írásban rögzítve általában jogi esettel kapcsolatosan; személyes tapasztalat vagy tevékenység az eset kontextusában; mind a nyelvi, mind a nyelven kívüli jellemzőkben variációt mutatva (Merja KYTÖ, Terry WALKER, Peter GRUND (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 11.).

3 A tanúvallomások és a peres eljárások más részeinek rögzítőjét az angol nyelvre vonatkozó szakirodalom következetesen *scribe*-nak nevezi, a hazai munkákban használatos a *jegyző* és az *írnok* is (korábban az *író* sem példátlan, TÖRÖK Gábor (1964), *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 45.) 62–63.) Az utóbbi elnevezések ugyanakkor másfajta foglalkozásokat, tisztségeket is takarhatnak a korszakban, ezért egy semlegesebb megnevezés, a *lejegyző* mellett döntöttem, egyszerűen a tanúvallomást rögzítő személyekre utalva.

4 A *scribal practice/strategy* szintén gyűjtőfogalom („ernyő terminus”), az elhangzó beszámolók rögzítésére vonatkozó eljárási lehetőségek, mintázatok, sémák tartoznak ide (Kathleen DOTY (2007), Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 1. 25–41.). Azért érdemes sémákról beszélni, mert – akár csak a nyelvhasználat más területein – a megnyilatkozók választási stratégiákat alkalmaznak egy adott beszédhelyzetben (nem pedig bármilyen tekintetben is „kész”-nek tekinthető nyelvi megoldásokat). A szóhasználatban (*stratégia*) nem a választás tudatossága vagy tanultsága kerül előtérbe.

a megformálásra is? Előtérbe kerül-e a lejegyzők (mint a hatósági-jogi szituáció képviselőnek) nyelvhasználata, és ha igen, annak mely vonatkozásai azonosíthatók? Milyen fokú megszerkesztettséget, konstruáltságot mutatnak az egyes kéziratok, egységes-e ezen a téren a forráscsoport?

A nemzetközi kutatások szerint a tanúvallomások írásbeli és kommunikációra vonatkozó jellemzői, sajátosságai önálló kontextust alkotnak;⁵ a magyar boszorkányperec források ebben a tekintetben egyelőre lényegében feltáratlanok számíthatnak.⁶ Mivel a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek a XVI–XVIII. századból jellemzően másolatban maradtak fenn, további kérdés, hogy a többlépcsős szövegrögzítés korábbi szakaszaira lehet-e az eredményből (elsősorban a javításokból) következtetni.

A lejegyzői stratégiák azonosításához, illetőleg a közbeavatkozások mértékének meghatározásához módszertani párhuzamként kínálkozik az ómagyar kódexes forrásokra kidolgozott hibatipológia, mely szerint a javítások „nyalábokba rendeződnek”, rendszerszerűséget mutatnak, párhuzamba állíthatók a beszédbeli megakadás-jelenségekkel.⁷ Annak az igénye, hogy a történeti hibatipológia szempontjából foglalkozzunk önálló szövegalkotásokkal, fogalmazással és (kétségtelenül) diktált szövegekkel, egy ideje már megfogalmazódott a szakirodalomban.⁸

A dolgozat ehhez az igényhez kapcsolódik problémafelvető jelleggel, ugyanis a korszak, amelyről már megállapítások születtek, a most tárgyaltnál korábbi, az ómagyar írások szövegsajátosságai pedig jelentősen eltérnek a boszorkányperec tanúvallomásokétól. További fontos különbség a célkitűzést illetően az, hogy jelen kutatás nem a szövegkiadás kapcsán foglalkozik a hibázásokkal: így a jelenségek azonosítása sem a kritikai kiadás jegyzetapparátusán keresztül zajlott.⁹

5 DOTY 2007.; Peter GRUND et. al. (2009), Linguistic introduction. In Bernard ROSENTHAL (gen. ed.), *Records of the Salem Witch-Hunt*. Cambridge, University Press, 64–89.; Risto HILTUNEN (2010), Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In Shana-Kaisa TANSKANEN et al. (eds.), *Discourses in interaction*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 61–80.; KYTÖ, WALKER, GRUND 2011:147–181.

6 Folyamatban vannak a kutatások, egyelőre főként nyelvjárás-történeti vonatkozásban, a szegedi lejegyzők kapcsán (BERENTE Anikó (2017), Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írónakánál irataiban. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE, 7–22.).

7 A történeti hibatipológia elvi és módszertani kérdéseit összefoglalóan HAADER Lea (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103. 88–94.

8 HAADER 2014:100.

9 Az ómagyar „megakadás-jelenségek” vizsgálata szövegkiadásból indul ki, hiszen az átírás lehetővé teszi az ehhez szükséges szövegismeret kialakulását, a jegyzetanyag pedig biztosítja a rendszerszerűséget (HAADER 2014).

Módszertani kérdés tehát, hogy hasonló rendszer rajzolódik-e ki egy eltérő időszakból és szövegtípusból származó forráscsoporton, illetőleg milyen korlátokkal alkalmazhatók az ómagyar korszak anyagára vonatkozó vizsgálati szempontok.

A dolgozat felépítése a következő. Elsőként felvázolom a XVI–XVIII. századi boszorkányperes tanúkihallgatási eljárás körülményeit, különös tekintettel azokra a tényezőkre, amelyek megmutatkozhatnak a jegyzőkönyvezésben. Ezt követi a beszámoló rögzítésével kapcsolatos kutatási előzményeinek áttekintése és az ezekből kialakított megközelítés, módszertan bemutatása. A továbbiakban a részletes összehasonlító elemzés során bemutatom a javításokat, módosításokat, keresve azok lehetséges motivációit is.

A boszorkányperes tanúvallomás jellemzése

A boszorkányperes¹⁰ tanúvallomások (önálló szövegtípusként, műfajként tekintve) több szempontból is különösen értékes forrásnak számítanak a nyelvtörténet számára: kapcsolódnak a korszak mindennapi beszélt nyelvéhez, rétegzettek, érzelmekkel, indulatokkal telítettek, olyan megnyilatkozásokat is megőrizve, amelyek a korszak más műfajaiból, szövegtípusaiból kevésbé hozzáférhetők.

A szövegek elemzése előtt felvázolom a boszorkányperes eljárás és azon belül a tanúkihallgatás és a beszámoló rögzítésének körülményeit. A kihallgatási szituáció az alábbiak szerint foglalható össze. A tanúbizonyítás az előzetes bizonyítási eljáráshoz tartozik, azaz a cselekmény felderítése során hajtották végre.¹¹ A tanúk kihallgatása általában közösség előtt zajlik, a szolgabírók és esküdtek viszik véghez (szemben például az 1692–1693 között zajlott salemi kihallgatásokkal, amelyek egy része a tanú házában zajlott, legalábbis megvolt rá a lehetőség).¹²

Minden beszámoló elején megtalálhatók az egyes tanúkra vonatkozó információk: a név mellett a kor, a családi viszonyok, valamint a vallomás előtt tett esküre vonatkozó megjegyzés szerepel. Ezt követi a több-kevésbé részletes beszámoló (kérdőpontok szerint vagy összefüggő formában), illetőleg az esetleges későbbi kiegészítések. Nemcsak azok az információk ke-

¹⁰ A boszorkányüldözés és a peres források néprajzi hátterét összefoglalóan lásd Sz. KRISTÓF Ildikó (2014), *Boszorkányüldözés a kora újkor Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban*. In KLANICZAY Gábor, PÓCS Éva szerk., *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Balassi Kiadó, 17–62., jogtörténeti szempontból újabban KONCZ Ibolya Katalin (2007), *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. PhD értekezés, Miskolc.

¹¹ KONCZ 2007:194.

¹² GRUND et al. 2009.

rültek a jegyzőkönyvekbe, amelyekre az úgynevezett *deutrális punctum* kérdései irányultak; a korszak büntetőeljárásaira jellemző módon gyakran nem tettenérésről, hanem a büntettek előzményeiről, a vádlott előéletéről számoltak be.¹³ A tanúvallomás tehát egy vagy több történetet tartalmazott, s később a tanúk is kiegészíthették beszámolóikat (a jegyzőkönyv felolvasásakor, hitelesítésekor). A boszorkányperes tanúvallomás mint szövegtípus jellemzője a változatosság, már csak a körülményekből adódóan is: számos tanút kikérdeztek, akár többször is, az egyes jegyzőkönyvekben pedig nemritkán igen részletes beszámolók szerepelnek különféle történetekről.

A dolgozat a kihallgatásokon elhangzott beszámolók rögzítési folyamatát úgy értelmezi, mint egyezkedést a tanú és a lejegyző között, mind a tartalom, mind a megformálás vonatkozásában. A jegyzőkönyvekre ennek megfelelően úgy tekintek, mint az egyezkedés eredményére. Magukban az egyes jegyzőkönyvekben is szerepelnek olyan megjegyzések, amelyek a kihallgatás kommunikációs háttérét is felidéztek, többek között azt, ahogyan a tanú éppen az elmondott történetek egyes részleteire visszaemlékezett:¹⁴ 1755: *melly történt dologh után a mint jut eszében a Tanunak két vagy három nap mulva Edes Attya olly szöröncsétlen nyavalában esett* (Bosz. 296.); 1756: *mégyen egy farkas a nyomás mező felé, gondolván a fatens hogy talám a juh kolompot hallotta meg, azért megyen arra* (Bosz. 481. sz.). Az a tény tehát, hogy éppen egy hatósági eljárás részeként bizonyítékokat gyűjtöttek egyes személyek ellen, még nem jelenti azt, hogy a szövegalkotást szigorúan véve ennek a célnak rendelték alá.¹⁵

A lejegyzők általában hatósági-hivatali emberek voltak – a korszak viszonyai között. A XVII–XVIII. században olyan írástudáshoz kötődő foglalkozásokat lehetett váltogatni, amelyek ma már távol esnek egymástól. Néhány gimnáziumi (vagy kisebb iskolai) osztály elvégzése után, valamilyes általános deákos műveltséggel, azaz némi latintudással és jogi ismeretekkel lehetett valakiből iskolamester, tiszttartó, nótárius stb.¹⁶ Időnként a közöség írástudó tagjai is részt vehettek a lejegyzésben, erre maguk a tanúk is

13 KONCZ 2007.

14 Az itt idézett adatok bárki számára elektronikusan hozzáférhetők a Történeti magánéleti korpuszból: <http://tmk.nytud.hu>, (az adatbázis leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne, GUGÁN Katalin, NOVÁK Attila, VARGA MÓNICA (2017), *Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110.), ezért az adatok az év és a perszöveg adatbázisbeli rövidítése és a perszám alapján azonosíthatók, a szövegközlés pedig betűhű.

15 Szemben napjaink jegyzőkönyvezési gyakorlatával (a részletes összevetést lásd VARGA MÓNICA (2018), *Boszorkányperes lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. Magyar Nyelv* 114, 2. 185–200.).

16 TÓTH István György (1996), „*Mivelhogy magad írást nem tudsz...*” *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történelemtudományi Intézet. 108–109., a korszak angol nyelvterületén is KYTÖ, WALKER, GRUND 2011.

kitérnek:¹⁷ 1727: az *Katona esketetett Rez Benkőne ellen esketetett gyanusaga leven hogy nem mas hanem Rez Benkőne nyargatta megh az lovát az mint hogy az ki az Tanú vallasokat irta Réz Benkőne ellen annak egy kis ép egészséges fia volt [...] megh eset ennekem az Rez Benkőnere valo tanuvallásnak írása mert oda az Gyermekek megh ette Rez Benkőné* (Bosz. 309.). A beszámolóban nincs megnevezve az alkalmi lejegyző, más tanú nem említi a kérdéses történetet részletesebben, így további információk e konkrét esetről nincsenek.

A tanúvallomás lejegyzési folyamatáról

A jelen kutatást az is indokolja, hogy a tanúvallomások lejegyzésének módjáról keveset tudunk, ahogyan az azt végző személyekről és nyelvi hátterükről is. Ez a korszak hasonló forrásai esetében szintén probléma, ahogy a XVI–XVIII. század angol nyelvű tanúvallomásai kapcsán is.¹⁸ Még ha egyes forrásokban ismeretes is a lejegyző/fogalmazó személye, akkor is problematikus, hogy az adott „kéz” mennyit alakított a tanú szövegén, mennyiben érinthetett tartalmilag is lényeges részleteket. A lejegyzések maguk is többlépcsős folyamatok voltak, viszont ezeknek a korai szakaszai (jegyzetek, kulcsszók, esetleg gyorsírással készült változatok) ritkán ismeretesek (az angol források esetében hasonlóképpen).¹⁹ A jegyzőkönyv elkészítése során a kihallgatáskor leírt jegyzetek alapján dolgozhattak a lejegyzők, a tiszta másolatok ezekre és az emlékezetre épültek. Több kutató szerint az volt ugyan a lejegyzői szándék, hogy mindent leírjanak teljes egészében, azonban a beszéd gyorsasága és az emlékezetbeli korlátok szükségessé tették a tömörítő, összefoglaló megfogalmazásokat.²⁰ Éppen ezért a szöveg jellemzőjének tekinthetők az egyes nyelvi jelenségek, megoldások, melyet a tanú és a lejegyző/fogalmazó közösen hoz létre.

A magyar források esetében nehezíti a kutatást, hogy kevésbé ismeretesek a jegyzőkönyvezésre vonatkozó szabályzatok, kézikönyvek (a vádlatok kihallgatására vonatkozó szabályok is elsősorban a kérdések tartalmára, például az ördöggel való szövetség aspektusaira irányulnak).²¹ A szabályza-

17 TÖRÖK 1964:62–63.

18 A városi jegyzőkönyvekkel kapcsolatban: NÉMETH Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írniok nyelvvaltozatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 10–12., angol nyelvterületen: KYTÖ, GRUND, WALKER 2011.

19 KYTÖ, WALKER, GRUND 2011 szerint magukból a tanúvallomásokból nem lehet erre nézve sok következtetést levonni, az írniokok nevei is csak ritkán szerepelnek a jegyzőkönyvben (s a név időnként pusztán az írniok jelenlétére utal, s az írás szempontjából másodlagos).

20 Az 1692–1693 közötti salemi források alapján HILTUNEN 2010:70.

21 SUGÁR István (szerk.) (1987), *Bűbajosok, ördöngösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Budapest, MTA.

tok ismerete sem adna ugyanakkor mindenre választ, ugyanis számos megvalósulási lehetőség azonosítható az egyes szövegek összevetéskor – lényegében a lejegyzés szinte minden pontján, a formulákat is beleértve. Döntés kérdése volt az, hogy a tanúkra vonatkozó információk magyarul vagy latinul szerepeljenek (esetleg kevert formában), egyes szám első vagy harmadik személyű legyen-e a lejegyzés (szintén nem példátlan a kevert forma), legyenek-e a válaszok kérdőpontok szerint elkülönítve, vagy sem (monológyszerű formát hozva létre), milyen módon szerepeljenek a narratíva során felidézett diskurzusok, párbeszéddek (tartalmi összefoglalóval, egyenes idézettel, vagy átmeneti formában).

További nehézség, hogy a kiadások alapján közel sem egyértelmű, hogy az adott jegyzőkönyv tisztázatnak, másolatnak, fogalmazványnak minősül-e, és bármelyik kategória is hogyan függ össze a nyelvhasználati jellemzőkkel. A tanúvallomások esetében ilyen irányú szakirodalmi előzményről kevéssé beszélhetünk. Nyelvjárás-történeti szempontból vizsgált Török Gábor egy nagyorosi tanúkihallgatást 1697-ből, melyről megállapítja: „írásmódja túlságosan fonetikus” (például *fokták* ‘fogták’, *asztat, mek* ‘meg’ *parancsolta*).²² Fontos azonban szem előtt tartanunk azt, hogy a XVI–XVIII. század hangjelölése igen-igen heterogén, több helyesírási hagyomány keveredhetett benne, az ejtés tükrözése pedig a mainál nagyobb mértékben is teret kaphatott.²³ A zöngésülés, illetőleg a zöngétlenedés, vagy éppen az összeolvadás esetei tehát csak mai szemmel tűnhetnek szokatlannak a vizsgált forrásanyagban.

Török Gábor az írásmód miatt piszkozatnak, tollbamondásszerűségnek tartja a szöveget, erre következtetett az erős élőbeszédi jellegű fordulatokból is. A kihallgatás szövege²⁴ azonban – a kézvártást nem számítva – igen rendezett (írás)képet mutat, a néhány betűszintű javítással (például *türtin* → *türten*, *törvin* → *törven*), egy formula sorrendbeli módosításával. A javítások, módosítások egyike sem olyan nyelvi szintre vonatkozik, amelyből arra lehetne következtetni, hogy a lejegyző épp a pillanatnyi fogalmazással küszködik. A szöveg bővített és összetett mondatokból és összefüggő mondatokból áll, e tény szintén nem a piszkozat jellegre utal. Mivel a lap szélei nem látszanak, nem egyértelmű, hogy őrszót tartalmaz-e (az őrszó ugyanis igen nyomós érv lenne amellet, hogy másolatnak tekinthessük a

22 TÖRÖK 1964:62–63 (szövegközlés 60–62).

23 A kutatások szerint e téren szembeállíthatók a kéziratok és nyomtatott művek, utóbbiban egyre inkább érvényesül a szóelemzés elve; KOROMPAY Klára (2003), Helyesírástörténet. In KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris. 697–704.; KOROMPAY Klára (2018), Helyesírástörténet. In KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 90–95.

24 Jelzete: Nógrád Megyei Levéltár, IV. Nógrád m. L., A., 13, Acta fiscalis Fasc. III. No. 1. 1697. június 3.

kéziratot). A második kéznél ráadásul egy szakasz üresen szerepel, vélhetően egy további tanúvallomásnak szánva. A helykihagyás szintén tisztázásra, másolásra és nem helyben fogalmazásra utal, hiszen a terjedelem már előre korlátozva van.

Más kéziratok esetében kifejezetten olyan (javított) hibák is megfigyelhetők, amelyek másolásra engednek következtetni. Ilyen például, ha a törölt részlet (alább <>-ben) a tényleges helyén „megismételve” jelenik meg: *és Gyermekének lába meg sebesedvén orvosra. szorúlt vélle, a Fatens Lázár-nét szemtől szemben házanál <de reá nem kereste> Boszorkánnak kiáltotta, még is reá ne' kereste* (1731).²⁵ A kontextus ismeretében egyértelmű, hogy míg a *boszorkánnak kiáltotta* esetében a tanú az alany, addig a *reá nem kereste* viszont már a feltételezett boszorkányra vonatkozik, tehát alanyváltásról van szó – a tévedés ezúttal a hasonló szövegbeli helyzettel magyarázható.

Hasonlóképpen egy Jász-Nagykun-Szolnok megyei kihallgatás esetében: *De nem tsak illyenben, hanem különbb ruhában voltam, vajki szép és gyönyörű dolog ott Lenni. <Miért nem mondgya meg.> tovább is a' Fatens Felesége Dobrádi Kata ekkeppen szóllott: Hát Komám Asszony nem félt é kgd közöttök Lenni, miért nem mondja meg kgd a' Birákk [=nak]* (1752).²⁶ Ezúttal nyilvánvaló beszélőváltásról van szó, a lejegyző, másoló pedig a szövegbeli helyzet mellett nagy valószínűséggel a *Lenni* miatt kezdte el előbb a törölt részt. A másolásra jellemző hibák szintén korábban meglévő szövegváltozatokra, jegyzetekre, teljes-szöveg verziókra, de legalábbis igen kiterjedt jegyzetekre utalnak.²⁷

A magyar tanúvallomási jegyzőkönyvek egy része több változatban is fennmaradhatott. Eddig a következő szövegváltozatokkal szembesültem részben levéltári anyagból: 1736, Abauj-Torna megye (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár); 1756, Arad megye (Országos Széchenyi Könyvtár és Országos Levéltár); 1740, Zala megye (részletesen lásd az eseti elemzést). A látott variánsok mindegyike mutat másolásra utaló jellemzőt, főként őrszót, másrészt mindegyik folyamatos szövegekből, a szövegek pedig többszörösen összetett, nem kifejezetten agrammatikus mondatokból állnak. Így a javítások, marginális részek (főként az autentikáláskor hozzáadott információk) és az esetleges kézváltások ellenére egyik iratról sem

²⁵ A szöveg lelőhelye az Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, jelzete Fol. Hung 973., a saját átírásomban, betűhűen közlöm.

²⁶ Jelzete: JNSZML = Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, Jászkun ker. Büntetőperes iratok 1753. 1. füzet I. k. N. 139. Jászkun kerület pere Musa Erzsébet ellen 1752–1753, betűhűen közlöm a saját átírásomban.

²⁷ Az angol forrásokról is ez mondható el (Peter GRUND (2007a), *The Anatomy of Correction: Additions, Cancellations, and Changes in the Documents of the Salem Witchcraft Trials*. *Studia Neophilologica* 79. 3–24. 19–21., KYTÖ, WALKER, GRUND 2011).

feltételezhetjük, hogy a rögzítési folyamat legkorábbi szakaszaiból származnak.

A fentiek alapján indokoltá válik más módszerek, megközelítések alkalmazása a kérdéskör további vizsgálatához.

Megközelítés, módszer

A történeti anyag a hibatipológia hagyományos kritériumait is problémássá teszi: nem spontán produkcióról van szó, a köznyelvi helyett egyelőre úgynevezett saját normatudatról (különböző területi változatok vannak) beszélhetünk, az anyanyelvi megnyilatkozás kérdése nem feltétel, hanem eredmény, ahogy a nyelvhasználó intelligenciaszintjének, mentális egészségének meghatározása is.²⁸ A javítások fogalmát tágan kell értelmezni, megvizsgálva, hogy a javítás ténylegesen hibát jelez-e vagy megváltozott kompetenciát, változatosságot hangjelölésben, grammatikában. Szempont még a korrekció módja, technikája, ideje. A javítás idejét történeti anyagban nem egyszerű azonosítani, noha egyes megoldások (félbehagyott, félig leírt, törölt, újrakezdett elemek) az azonnali, lineáris módosításra utalnak, míg mások (interlineáris, marginális betoldások, egyes törlések, megváltozott írástípus) utólagos átolvasásra, emendálásra. A javítás módja és technikája (van-e törlés) összefügghet a megakadás típusával, a scriptor ízlésével és pillanatnyi hangulatával. A hibázás és a javítás motivációja – a figyelmetlenségtől az egyértelműsítésen át a normatörekvésekig (például: *vóna* → *vólna*) – szintén feltárás tárgya.²⁹

A hibák és javítások kategorizálásai írott anyagon bonyolultak, „kevesebb elméleti meggondolást tűnek meg”.³⁰ A kategóriák megnevezésben a forma és tartalom egyaránt szempont: a leírás mellett magyarázatot is jelezhet a megnevezés; időnként a térbeliség alapján azonosítható (betoldás), máskor funkció szerint (anticipáció, perszeveráció). A hibák gyakran multi-kauzálisak, ugyanakkor a tévesztés jellege (kihagyás, hibás választás, sor-

28 HAADER 2014:88–94. HAADER Lea (2017), Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apof- és a Lányi-kódex közös keze. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 95–108.

29 HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128, 2. 196–205.; HAADER 2014.; HAADER Lea (2015), A botlások bizonyossága: XVI. századi beszélők nyelvhasználata a hibajavítások tükrében. In BÁRTH M. János, BODÓ Csanád, KOCSIS Zsuzsanna (szerk.), *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest, ELTE BTK. 53–58.

30 HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemzőgből. *Magyar Nyelvőr* 133, 2. 48–65. 64.; HAADER 2014:94–95.

rend) összefüggést mutathat a javítás módjával (betűjavítás, betoldás, sorrend jelzése, törlés). A szöveg bővítése, formálása (morfoszintaktikai módosítások, vonzatváltozás) szintén különféleképpen magyarázható a kódexszövegek alapján (ha ismeretes az eredeti szöveg, azzal összevetve) és a boszorkányperes anyagban.

A lejegyzői gyakorlat, a hibázások, a szövegváltozatok összevetése a salemi forrásokon is kutatás tárgya, mind a kéziratok, mind a szövegvariánsok szempontjából. A kéziratokból azonosítható írnoki jellemzők között szempont az írásváltozat mellett a központosítás, a rövidítés is.³¹ A szövegösszevetés további szempontjai a kihagyás/hozzáoldás, időhasználat, szókincs, egyes szám vs. többes szám, névelők és determinánsok, igei ragozási szerkezetek, szórend, egyéb (ez utóbbi megközelítés fonéma–graféma megfeleltetést és hangjelölést nem tárgyal).³²

Eseti elemzés: javítási stratégiák és motivációk

A részletes elemzés tárgya a továbbiakban egy 1740-ből, Zala megyéből származó tanúkihallgatás két verziója (az egyik kézirat 12 fólióból áll, a Zala Megyei Levéltár állományának része, a másik 13 fólió, az Országos Levéltár állományában található, ez utóbbi forráskiadásban is szerepel, illetőleg hozzáférhető a Történeti magánéleti korpuszból; Bosz. 415.). Maga a kéz az íráskép és a hangjelölés alapján azonosnak mutatkozik (a javítások keze is egyezőnek tűnik). Az azonban nem derül ki, mennyi idő telt el a két szövegváltozat elkészülése között – megváltozott kompetenciát kevéssé lehet valószínűsíteni.

A két szövegváltozat között mintegy kétszáz különbség mutatható ki. A javítások, pontosabban változtatások száma és a kézirat egyes részeinek állapotából akár arra is következtethetnénk, hogy az egyik változat (feltehetően a korábbi, a továbbiakban ZML) piszkozat, míg a másik (jelentősen kevesebb javítással, feltehetően későbbi, mivel az autentikálás is rajta van, a továbbiakban OL) tisztázat.³³ A ZML-változat kapcsán sem állítható azonban az, hogy a többlépcsős rögzítési folyamat korai szakaszát képviselné, a *piszkozat* vagy *fogalmazvány* elnevezés tehát ilyen értelemben legalábbis nem problémamentes. Folyamatos szövegalkotás jellemzi, többszörösen

31 Risto HILTUNEN, Matti PEIKOLA (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 43–68. 41–52.; GRUND 2007a.

32 GRUND, Peter J. (2007b.) From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82, 2: 119–150.

33 A szöveget a „Magyarországi boszorkányság forrásai” 4. kötetében is olvashatjuk, a kiadásban a változat is a *fogalmazvány* besorolást kapta.

alá- és mellérendelést mondatokkal, közbeékelésekkel, a történetmondásba grammatikailag „beszerkesztett” diskurzusokkal, reflektált beszélőváltásokkal. A javítások eloszlása pedig közel sem egyenletes, egyik-másik tanúvallomásban alig jelennek meg. Az OL változatban is megfigyelhető „saját hiba”, például az alábbi betoldás (jellel a helyére utalva margón): *hogy a maga bérít vagy fizetését, [kérte] akkoron is*. További szempont, hogy a ZML kéziratban is szinte minden lap alján őrszó hívja fel a figyelmet a folytatásra, ami a másolatokra jellemző. A javítások száma mint érv pedig újraértelmezhető akkor, ha megnézzük, miből is állnak a változtatások.

Annyit érdemes előrebocsátani, hogy a javítást különösen tágan kell értelmezni, emellett – a semlegesség kedvéért – módosításokról, változtatásokról is kell szólni. Vannak ugyanis olyan különbségek, amelyekre a feltehetően korábbi szövegváltozatban nincsenek utalások, nincs nyoma hibatudatnak vagy változtatási szándéknak, így nem nevezhetjük őket javításnak. Ráadásul a boszorkányperes anyagban (akárcsak a kódexek esetében) nem feltétlenül egyértelmű, hogy ki a felelős az adott „megakadásért” (például a szóválasztások esetében, vagy amikor valami kiegészítésre szorul).

A formulákat is érinthette a változtatás, jóllehet az első esetben a szóhasználat szinonim, szabadon váltogatható, és a második esetben is elfogadható a kiegészítés nélküli változat (az átírásban a törlést a hagyományoknak megfelelően < >, a betoldást pedig [] jelöli): <De eo Utri punctumok szerint való> *Magistratualis* (ZML), *kiket?* <vallya megh a Tanú> *hüti* [= hite] *után vallya megh a' Tanu?* (ZML).³⁴ Az itt idézett javításokért értelemszerűen nem a tanú lehetett felelős.

A beszélt nyelvnek tekinthető fordulatok önmagukban nem függnek össze a szövegek fogalmazvány státuszával, a későbbi változat is megőriz ilyesmit (a megszólítás, a szóválasztás tekintetében), például: *miért nyelvelsz te lotyó, hogy én rontotalak megh tegedet? [...] éhe'n edd meg ezt a' kis kenyeret* (OL), *te boszorkány miért nē bocsátasz el engem, vagy hožám nem jösz feleségül* (OL), *Ángyom Aszszony miért cselekszik Kglđ így velem két sárga répáért? [...] miért mentél a' kertemben? nem jöttél gyomlálnyi* (OL). A javítás a felidézett diskurzusokra is kiterjed, de csupán egy alkalommal: *mondotta Cziráki Istvánnak <miért> el jüttél ide a' munkára de oda haza megh teker a' gazda Aszszonyod* (ZML) >> *el jöttél ide a' munkára*

34 A hasonló időszakból és területről származó szövegek alapján a törölt megoldások is adekvátnek tekinthetők a Történeti magánéleti korpusz alapján: 1746: *ez alább irti deeoutri punctumok szerint való Magistratualis Inquisitiot vittük véghben* (Bosz. 421.); 1751: *a subannectalt De eo utri punctumok szerint illyes Törvényes Inquisitiot vittünk légyen véghez* (Bosz. 465.) – illetőleg: 1723: *Magán kívül kik lehetnek jo Tanuk vallya meg?* (Bosz. 63.), 1750: *Ha úgy vagyon honnan és micsoda jelekbiül tapasztalta a Tanú? vallya megh* (Bosz. 95.); 1751: *azok nevezet szerint kik legyenek valya meg a Tanu* (Bosz. 451.).

[...] (OL). Mind a korábbi, mind a javított változat köthető a tanú személyéhez és nyelvhasználatához is, nemcsak a lejegyzőéhez.

A betűszintű javítások azonosítása a magyar boszorkányperes forrásokban gyakran több okból sem kétségtelen. Egyrészt egy-egy graféma többféle formájú is lehet egyazon szövegben – ezek egyike-másika első pillantásra javításnak is tűnhet, másrészt utólag problematikus eldönteni, hogy egy adott graféma csak meg van erősítve, vagy a tinta megfolyásától tűnik a vonala kiterjedtebbnek, vagy éppen javítást takar. Ugyancsak nehézség, hogy a betűszintű javítás általában úgy történik, hogy ráírják az adott grafémát a javítandóra, nemritkán szinte felismerhetetlenné téve azt. Ha viszont nem tudjuk, mit miről javít a lejegyző, akkor a rendszerszerűségek sem állapíthatók meg ezen a téren.

Ahhoz, hogy a javításokat és a változtatásokat értelmezni tudjuk, először a szövegváltozatok néhány közös jellemzőjéről is érdemes beszámolni.

A két szöveg nagyrészt egyező (és a korszaknak megfelelő) központosítást mutat; a használt írásjelek a következők: nem példátlan a pont – inkább a nagyobb tartalmi egységek lezárására –, tipikusabb a vessző és a pontosvessző, időnként kettőspont. Ez utóbbinak lehet tartalmi kiemelő funkciója, például: *bérit kérvén ugyimint huszon ött pénzeket; de roszul fizetett: mert enyihány napokk el tellése után megh sántétotta* (OL). Kérdőjel is használatos a szövegben, a korszakra jellemző módon egyúttal felkiáltójelként is funkcionálva: *mellyre felelvén Gáll Ilona, bizonyécsa megh, minemő boszorkány légyen, és mitt látot ellene?* (OL – a ZML változatban vessző zárja az idézetet).

A rövidítéseknek számos típusa figyelhető meg mindkét szövegváltozatban: jellemző például a mássalhangzó hosszúságát jelző vonás, mint a fentebb már idézett *enyihány* esetében (’egynéhány’, a ZML változatban kiírva szerepel, *ennyihány*), de nemcsak a nazálisokat érinti, például *Aszony, hozzá* (’hozzá’). Szintén gyakori a szóvégi nazálisok rövidítése, *ne* = *nem*, egyes toldalékok rövidítése, *b* = *-ban/-ben*, *k* = *-nak/-nek*, mint a már látott *napokk* esetében, a szavak szintjén pedig például a *kegyelmed* jelenik meg gyakran rövidítve (valamint a formulák közül a Teként ’tekintetes’). A rövidítés és a kiírás közötti választás váltakozik mindkét szövegvariánsban, és természetesen a szövegbeli helyzettől is függhet. Az OL változatban többször is kiírta a lejegyző a toldalékokat (elválasztással), mivel épp teljesen a lap szélén szerepel az érintett szó (ezekben az esetekben a rövidítés nem férne el). A megértést mindenesetre a rövidített változat sem befolyásolja.

A nagybetűzés vegyes képet mutat a két szövegváltozatban (köznevek és tulajdonnevek esetében egyaránt), rendszerességről nem árulkodik – a korszakban általában sem.³⁵

A szövegváltozatok hangjelölése alapvetően egyezik, illetőleg olyan tekintetben mutat változatosságot, amely a korszakra jellemző heterogenitással magyarázható: váltakozik például, hogy jelöli-e a lejegyző a magánhangzók hosszúságát.

A mássalhangzók hosszúnak jelölése (kettőzése) is inkább a korszak sajátossága, mint területi jellemző: *mezzőre* ('mezőre'), *Jóll, ell* ('el'), s szintén váltakozhat: *láttya* ~ *látya*. Mindkét kéziratra jellemzők olyan hangjelölésbeli sajátosságok, amelyekben az ejtés tükröződik. A zöngésülés vagy épp zöngétlenedés az egyik legfeltűnőbb jellemző (a részletesen vizsgált szöveg mindkét változatában megfigyelhető, például *kínosztá, kérdészte* (ZML, OL), ahogy az összeolvadásként értékelhető megoldások is, mint a *gondgya, tudgya, kertýében* (ZML, OL). E téren egyébként a két forrás a Történeti magánéleti korpusz alapján nem különbözik a korszak más beszorkányperes tanúvallomásaitól.

A korszakban még nincs standardizált nyelvváltozat, így elsősorban spontán törekvésekre következtethetünk a területiséghez kapcsolódó formák használatával kapcsolatban, azaz a lejegyző ismeretei alapján megfelelőnek és hagyományosan elfogadhatónak tartott jelenségek kerültek a szövegbe (nem valami előre meghatározott norma érvényesült).³⁶ Noha a hangjelölést tekintve a vizsgált kéziratokban is feltűnnek olyan sajátosságok, amelyeknek nyelvjárási vonatkozásai lehetnek, nem következtethetők ki belőlük egyértelmű tendenciák.

Az alábbiakban nem javításokról, hanem módosításokról, váltakozásokról lesz szó. Többször előfordul például a ZML változatban depalatalizált *n*, *boszorkánnak* (bár ez ugyancsak tükrözheti a toldalék miatt módosult ejtést), az OL változatban ezek *ny*-nyel szerepelnek – ugyanakkor a ZML változatban is váltakozik az *n*-es és *ny*-es forma. A jelenség ellentétes módon is megfigyelhető *vonyván* (ZML) – *vonván* (OL). Szintén depalatalizáció figyelhető meg az *osztálla* (ZML) forma esetében, amely az OL változatban már *ly*-vel szerepel. A főnévi igenév képzőjének is változatokban szerepel a szövegekben: *tudni illik* (ZML) vs. *tudnyi illik* (OL), de mindkét variánsban *keresnyi, jönyi, halnyi, lennyi* jelenik meg. A magánhangzókat érintő nyelvjárási változatok kevéssé mutathatók ki (*kíntelenítettek* ZML vs. *kéntelenítettek* OL, valamint *köllet* ZML vs. *kelltt* OL), így spontán törekvéseket sem sikerült azonosítani a vizsgált iratok kapcsán.

35 KOROMPAY 2003.; KOROMPAY 2018: 83–99.

36 Lásd a szegedi őrnyi regiszterrel kapcsolatban NÉMETH 2004:126.

A jelölt javítások száma a ZML változatban mintegy 104-re tehető. A rendszerszerűség érdekében csoportok szerint érdemes tárgyalni őket – kitérve a javításként nem jelölt módosításokra is. A kifejezetten betűszintű javítások kisebb mértékben jellemzők (s ahogy arról volt szó, nem mindig egyértelműen azonosíthatók). Ilyen például a <Gyemeg> *Gyermekségetül főghva, hajadon fej[j]el, a marháinak kéréséért, ki <m.> mind az mai napigh is* (nem világos, hogy az áthúzott *m* után milyen graféma szerepel). A lejegyző láthatóan bizonytalan volt a *héj* 'tető, fedél' megfelelő írásmódját illetően: *istálló <heg> hely<j>ábul* (ZML).

E téren is mutatkoznak váltakozások, nem kétségtelen, hogy tudatos, motivált döntés eredményeként: *Vallya ezt is* (ZML) vs. *azt is* (OL), *mind az mai napigh* (ZML) vs. *mind ez mai napigh* (OL). Máskor a betűszintű javítás valójában téves szótalálást (felcserélést) jelöl: *ha az <T>Őszi szántás jó volt, az <O> Tavaszi is jó legyen* (ZML).

A javítások egy része összetett, nem csupán alaktani, hanem – általában egyeztetéseket is érintve – mondattani (általában lineáris javítással, így ezek sem a fogalmazás fázisára utalnak), például:

személylek<et> (ZML) *személylek* (OL),
mellyet [...] *látta<a>ot volna* (ZML) *látott volna* (OL)

A határozói igeneveket többször ragozott igealakra változtatta a lejegyző (már a ZML kéziratban, lásd alább is), vagy éppen kihúzta azokat az elemeket, amelyek az igeves szerkezet és a következő tagmondatot összekapcsolnák, noha ez a korszakra és a boszorkányperes tanúvallomásokra igen jellemző:³⁷

ZML	OL
<i>hozá ménvén Gáll Ilonához kér<vén>te azon</i>	<i>hozá ménvén Gáll Ilonához kérte azon</i>
<i>lop<ván>ott, mellyet</i>	<i>lopott, mellyet</i>
<i>fekete tyukot magával vi<vén>tt,</i>	<i>fekete tyukot vitt magával</i>
<i>egy egész holnapigh kinlod<van>ott</i>	<i>kinlodott</i>
<i>kimen<vén>t</i>	<i>kiment</i>
<i>reá küldvén <de> megh is mind addigh</i>	<i>küldvén még is</i>
<i>bé ménvén Gáll Iloná<nak> kertyében <az holl is> négy almát föll vett</i>	<i>bémé nvén Gáll Ilona kertyében négy almát vett föll</i>

37 A korszakban a *-ván/-vén* képzős határozói igenév számos esetben a ragozott igealakoknak megfelelő tételtöltő funkciót tölt be, az azt tartalmazó szerkezet kötőszóval kapcsolódhat az következő tagmondatához (részletesen lásd VARGA MÓNKA (2015), A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben. *Magyar Nyelv* 111, 1. 54–67.).

A lejegyző ezt a stratégiáját sem alkalmazta következetes módon, jellemző többek között az idézeteket igei állítmány nélkül felvezető *mondván* és *felelvén* (lásd lentebb).

Számos esetben megfigyelhető olyan módosítás a szövegben, ahol a korábbi állapotában sem lenne agrammatikus az adott részlet:

ZML	OL
<i>ennyihány napokk el tellésé<vel> után</i>	<i>ennyihány napokk el tellése után;</i>
<i>bé menvén Gáll Iloná<nak> kertyében</i>	<i>bé menvén Gáll Ilona kertyében</i>
<i>hallotta szájából Gálos Jánosnak, a' raboskodó Aszony előbbi férjé<tül>nek</i>	<i>hallotta szájából Gálos Jánosnak, a' raboskodó Aszony<nak> előbbi férjétül</i>
<i>Gál Iloná<nak> marháit</i>	<i>Gál Ilona marháit</i>

A továbbiakban azokról a jelenségekről lesz szó, amelyek a lejegyzői attitűddel leginkább összefüggésbe hozhatók, és amelyek valamilyen elv, stratégia eredményeként értelmezhetők.

Mindenesetre a legritkább az olyan változtatás – például hozzátoldás –, amely szigorúan véve is szükségszerűnek mondható (a *ne szolhasson* a ZML változatban interlineáris betoldásként jelenik meg, jellel a helyére utalva): *senki ellene Láttá azt* → *senki ellene ne szolhasson Láttá azt* (OL). Az idézett részlet önmagában valóban agrammatikus, félbemaradt mondatot tartalmaz. Hasonlóképpen: *Ugyan Hermán Mihálylyul [hallotta] hogy az Pölöskei utczát [...]* (ZML).

Néhány változtatás az explicitáció elvét valósítja meg, például a történet résztvevőinek azonosíthatósága érdekében (nincs jele javításnak az ZML változatban):

kertyében be menven Molnár Istokné (ZML)

kertyében be menven Gáll Ilonának Molnár Istokné (OL).

Hozzá kell azonban tennünk, hogy a szövegtípusban közel sem példátlan, hogy implicit marad egy-egy ilyen részlet, mivel a kontextusból kikövetkeztethető. Az alábbi példát változtatásnak, módosításnak kell tekintenünk, ugyanis javításnak nincs jele:

de nem felelt néki (ZML)

de nem felelt néki Gáll Ilona (OL).

Az időviszonyokat tekintve azonban ellentétes tendencia is mutatkozik, ki-maradt az információ nyomatékosítása:

lette a' hideg a tyuknak megh evése után. Ugy nem külömben (ZML)

lette a' hideg. Ugy nem külömben (OL).

Talán az eljárásbeli szereptől is függ, hogy a kontextusra hagyatkozott-e a lejegyző, vagy inkább explicitte tette a referenst – a tanú esetében az előbbi mellett döntött (talán azzal összefüggésben, hogy az ezt követő egységet *Ezen fatens*-sel kezdi):

Miulta isméri <ezen fatens> mindenkor bubájos őrdöngős Asz'onynak tartatott (ZML)

Miulta isméri mindenkor bubájos őrdöngős Asz'onynak tartatott (OL).

A harmadik személyű lejegyzés miatt az alábbi példa is a kontextusra hagyatkozást mutatja, mivel ezúttal a lejegyző nem törekedett a teljes egyértelműsége (talán mérlegelve, hogy ez a megoldás sem okoz különösebb azonosítási nehézséget): *Azt is annectallya a' fatens, hogy Gáll Ilonának szőlőt szedvén a' feleséghe (OL)*. Nem példátlan ugyanakkor a szómagyarázat sem a későbbi befogadó feltételezett ismereteit mérlegelve: *mivét kérvén* → *mivét avagy bériét kérvén* (már a ZML változatban is szerepel betoldással), máshol eltérő a javítási stratégia (a betoldást törlés előzte meg): *napi <mivét>[bérét] (ZML)*.

Szintén látunk egymással ellentétes megoldásokat arra nézve, hogy bizonyos szereplők kaptak-e külön jelölést, vagy sem; egyszer törölték a megjegyzést, máskor a későbbi verzióban szerepelt, a korábbiiban ugyanakkor nincs betoldva:

Azon okbul ell hagyván <megh irt> Cziráki István (ZML)

Azon okbul ell hagyván Cziráki István (OL)

mellyre felevén Cziráki (ZML)

mellyre felevén sokszor irt Cziráki OL).

Az idézetekre vonatkozó reflexiók közül hat alkalommal szerepel (ál)vonatkozó elem: *mellyre*, egy alkalommal azonban a lejegyző javított: *<mellyre> felevén* → *erre isméth felevén*. A többi eset javíthatlanságából arra lehet következtetni, hogy a lejegyző adekvátnak találta a másik változatot is – így azonban nyitott marad a kérdés, hogy egy alkalommal miért nem tartotta megfelelőnek.

Ahogy a történet résztvevőinek azonosítása kapcsán fentebb jeleztem, a szóismétlés elkerülése is motiválhatja egy-egy részlet törlését (mint az *ezen fatens* esetében). Több javítás is erre enged következtetni, a kevésbé „tartalmas” kifejezések esetében legalábbis – szintén nem következetes, máshol van példa hasonló „ismétlésre”:

ZML
<i>Jól ismeri a' nevezett fatens [...] miulta Pölöskén lakik <a nevezett> ez Fatens</i>
<i><Tudgya> Vallya ezen <Fatens> [Tanu], hogy mindenkor bubájos, boszorkánynak tartatott, azon okbul is tudgya [...]</i>
<i>Vallya <hogy> midőn megh rontotta volna [hogy az után] [...]</i>
<i>mellynek most is [rajta a'jele]; a lába pedigh <mostis> santa ></i>
<i>egy kis kenyeret néki ne' adott, mondván <néki> hogy enné megh</i>
<i>Mártonnak <pedigh> szája huzatott félre kit is [...] Nagy Jánost pedigh Esztendeig lelte a' hideg</i>

A törlés többször azt adott részt követő elem megtartása érdekében történhet, így ezek a módosítások kifejezetten másolásra utalnak; a lejegyző szeme előtt legalábbis ezek szerint lehetett valamiféle szövegelőzmény.

A feltehetően korábbi szövegváltozat egyik-másik pontján a lejegyző több szinonim megoldást leír, láthatólag mintegy küszködve a megfelelőnek tartható megformálással – bár a korábbi verzió (rekonstruálva) sem aggrammatikus:

hogy ha vissza terend vigyáz'on magá [örszó: ra] (ZML)

hogy onnéd megh tervén vigyáz'on magára (OL).

A módosítás több fázisból áll: a *ha*-t *amidőn*-re cserélte (majd törölte), a *vissza terend*-et pedig kihúzta a lejegyző, s betoldotta az igeneves változatot – lényegében nem eldöntve, hogy időviszonyításként vagy feltételként értelmezze a cselekvést. Emellett az esetleg már archaikusnak számító *meg*-et választotta a semlegesebb *vissza* helyett.

Hasonlóan jelentős a változtatás a következő részletben, ahol szintén nem követhetetlen vagy más tekintetben inkoherens a szövegalkotás (a ZML változatban a javítások helyzete alapján utólagos lehet – az áttekinthetőség érdekében a korábbi változatot a módosítások nélkül is közlöm):

ZML javítás nélkül	ZML javítással	OL
<i>a' boitas gödörben csak ell aljúlt ell esett mellyet latvan nezték magok varvan föll tenészetet</i>	<i>a' boitas gödörben csak ell a<l>júl<t>ván ell esett <mellyet latvan nezték magok varvan föll tenészetet> [ezt latván a fatens Munkassasival együtt föl tenészesét várta]</i>	<i>a' boitas gödörben csak ell ajúlván ell esett ezt latván a fatens Munkassasival együtt föl tenészesét várta</i>

A korábban idézett grammatikai jellegű változtatások motivációja már kevésbé nyilvánvaló. A bizonytalanság máskor is megmutatkozik (a lejegyző az első változathoz tért vissza, ezúttal is lineáris a javítás): *Majorhoz <hozván> [<vivén>] [hozván]*.

További stratégiának tekinthető a nyomatékosabbá alakított megfogalmazás, akár csak azzal, hogy a személyes vélekedés közösségivé módosítva szerepel, de odáig fokozva a vélekedést bizonyossággá, hogy tényként is megjelenik – vélhetően a meggyőzés érdekében):

ZML javítás nélkül	ZML javítással	OL
<i>bubájos boszorkánynak tartatott</i>	<i>boszorkány<nak> [volt s annak]</i>	<i>bubájos boszorkány volt s annak tartatott</i>
<i>boszorkánynak tartatott</i>	<i>boszorkány<nak tartatott> legyen</i>	<i>boszorkány legyen</i>
<i>mindenkor boszorkánnak tartotta lennyi</i>	<i>tartotta[k]</i>	<i>mindenkor boszorkánnak tartották lennyi</i>

A stratégia azonban ezúttal sem kivétel nélküli, van példa a máshol javított megformálás megtartására (csak két részletet idézve:) *Miulta itt Pölöskén lakik, mindenkor boszorkánynak tartatott* (OL); *Szóbéli bubájos boszorkánynak tartatott* (OL). Ezek ismeretében a pragmatikai motiváció, illetőleg annak hatóköre mégis nyitott marad.

Időnként a szóválasztás javításában is valamiféle pragmatikai szempont – választékosság kaphat szerepet. Hozzá kell tenni, hogy a korábbi választás egyik esetben sem inadekvát:

ZML javítás nélkül	ZML javítással	OL
<i>semmi gondgya nem lévén</i>	<i>semmi <gondgya> [serelme] nem <lévén> volt</i>	<i>semmi serelme <n>se' volt</i>
<i>melly dolgaért</i>	<i>melly <dolgaért> [cselekedetiért]</i>	<i>melly cselekedetiért</i>
<i>szoros helyre el dugvan</i>	<i>szoros helyre el <dugvan> reitett</i>	<i>szoros helyre el reitett</i>
<i>tudos személyekk járulván, kik is</i>	<i>tudos személyek<k>hez <járulván> [folyamodott]</i>	<i>tudos személyekhez folyamodot, kik is</i>
<i>Ezen fatens azon Gal Ilonának helyábúl</i>	<i>Ezen fatens [az nevezett Aszony] <azon Gal Ilonának> helyábúl</i>	<i>Ezen fatens az nevezett Aszony helyábúl</i>

További módosítások figyelhetők meg a mondattan és a pragmatika körében, viszont ezek motivációja még kevésbé azonosítható, talán azért is, mert egyedi előfordulások:

ZML	OL
<Vallya azt is> Nem különben ezen fatensnek	Nem különben ezen fatensnek
De eo Utrumban nevezett <raboskodo> személyt	De eo Utrumban nevezett személyt
ki is harmadnapra háza felé vissza <térvén> jött	harmadnap mulva vagy inkább harmadnapra vissza jött
tizenegy holnapig lölette hideggel reá	tizenegy holnapig hideggel lölette reá
olly egyenessen reá ment	olly egyenessen ment reá
kérdeztvén a ' nevezett szolgálta	kérdeztvén a ' megnevezett szolgálta
Testis Aszony	fatens asszony

Az adott tanúra utaló *testis* javítása *fatens*-re azért is sajátosságos e kéziratokban, mert a harmadik tanú vallomásának elején már a ZML változatban is át van húzva a *fatens* több alkalommal, és interlinerisan betoldva a *tanu* szerepel. A többi beszámolóban ilyen módosítások nincsenek, így ebben az esetben sem egyértelmű a lejegyző szándéka.

Összefoglalás, nyitva hagyott kérdések

A fentebb tárgyalt javítások és módosítások alapján arra következtethetünk, hogy a tanúvallomások jegyzőkönyvezésekor a tágran értelmezett javítás számos nyelvi jelenséget és diskurzusbeli réteget érintett, egyiket sem kivétel nélkül. Láthattunk több példát olyan betoldásokra, pontosításokra, amelyek a résztvevők azonosítását biztosították: a későbbi olvasó tudását már ekkor figyelembe véve. Előfordult, hogy a tanú vélekedése határozottabbra, nyomatékosabbra formálódott a jegyzőkönyvben. Az nem derül ki, hogy a változtatás valamiféle egyezkedés hatására történt-e. Nem nyilvánvaló, hogy a lejegyző e két kéziratban mennyire törekedett a mindennapi nyelvhasználat visszaadására. A jó néhány egyenes idézet közül mindössze egy részletben találtam javítást. A többi megnyilatkozásban szerepelnek többek között indulatszavak, informális megszólítások, az átélés jelei – ezek a tanúkhöz is köthetők, kevésbé feltételezhetünk lejegyzői közbeavatkozást, ugyanakkor a felidézett párbeszédék értelmezhetők olyan tartalmakként, amelyeket a lejegyző a jelenségek szintjén legalábbis – de akár a szóhasználatot tekintve is – fontosnak tartott megőrizni.

E két szövegváltozat alapján ugyanakkor sok esetben nem derült ki, melyik szóhasználati, grammatikai megoldás áll közelebb ahhoz, ami eredetileg elhangozhatott. A szöveg bővítésének, formálásának (alaktani, mondattani módosítások, vonzatváltozás) motivációi közvettebb módon ragadhatók boszorkányszerű anyagban, mint például a kódexes fordításszövegek esetében, amennyiben ismeretesek lehetséges a forrásszövegek. A salemi anyag

kapcsán megjegyzik a kutatók, hogy sok esetben az motiválhatta a változtatást, hogy kiegyensúlyozott, világos és pontos szöveg jöjjön létre, túlmenően a szigorúan véve szükségszerű javításokon.³⁸ Ezzel együtt nem feltétlenül homogén szövegek jöttek létre az adott pillanatban; a tompítás és a hangsúlyozás egyaránt részévé válhatott az adott megnyilatkozásnak.

A két elemzett szövegváltozat között jelentős számú különbség mutatható ki. A korábbi szövegváltozatban szereplő javított részek legtöbbször ugyanakkor „eredetileg” sem lehetett inadekvát vagy agrammatikus. Egy-egy változtatási tendencia pedig nem terjedt ki a szöveg egészére; ilyen a szóismétlés kerülése, az igenevek helyett igék használata. A tárgyalt jelenségek lényegében szabad variációk voltak a korszakban, beleértve a szórendet és a szóválasztást is.

Különösen problematikus lenne valamilyen előre meghatározott elvárás eredményeinek tekinteni minden változtatást, ugyanis a lejegyző általában rendszertelenül javított és módosított. További probléma, hogy a módosítások magyarázhatók-e a tanultsággal, például az esetleg meggyőzőbbnek szánt megfogalmazások vagy a mai szemmel választékosabbnak tűnő szavak esetében.

Mivel számos motivációt, lehetséges magyarázatot nem sikerült megfejteni, eddigi eredményként azt mondhatjuk, hogy ezúttal egy többé-kevésbé tudatos lejegyzőre lehet következtetni, akinek a módosítások alapján voltak, lehettek idealizáló törekvései. Az idealizálás inkább spontán módon valósult meg – a nyelvjárást nem közvetlenül érintve –,³⁹ ugyanakkor a lejegyző egyetlen tanú kihallgatási szövegén belül is nyilvánvalóan teret adott a változatosságnak, ha nem is feltétlenül szándékosan. A boszorkányperes tanúvallomásokra jellemző korlátlanlanság tehát nemcsak a tanúk számában, a témák változatosságában és a viszonylag szabad történetmondásban, hanem – e problémafelvető elemzés alapján – a lejegyzők tevékenységében is megmutatkozik.

A kutatás más boszorkányperes kéziratok forrásait igényli, a javítások mellett felvetve azt a kérdést is, hogy más esetekben a helyesírási, hangjelölési variáció válhat-e egyénítő, azonosító szerepűvé, illetőleg hogy lehet-e a (grammatikai) javításokból éppen zajló nyelvi változásokra következtetni.

38 GRUND 2007a:14–15.

39 A szegedi írnokokhoz hasonlóan (vö. NÉMETH 2004:126–127; más területről szintén nyelvjárási keveredés eseteit lásd részletesen SZENTGYÖRGYI Rudolf (2013), Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változásai a középmagyar kori boszorkányperekben. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. Szeged, SZTE, 151–168.).